

प्रकरण ३ रे

‘लमाण’ आत्मचरित्राचे वेगळेपण

प्रकरण ३ रे
'लमाण' आत्मचरित्राचे वेगळेपण

१. 'लमाण' आत्मचरित्राच्या आशयाचे स्वरूप
२. डॉ. श्रीराम लागूनी केलेल्या भूमिकांचा तुलनात्मक अभ्यास
३. रंगभूमीवरील इतर अभिनेत्यांची आत्मचरित्रे व 'लमाण' चे वेगळेपण
४. डॉ. श्रीराम लागू यांचे सामाजिक कार्य.

BARR. BALASAMBH KHADEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

प्रकरण ३ रे

‘लमाण’ आत्मचरित्राचे वेगळेपण

* प्रस्तावना :-

माणूस आपल्या जीवनात उच्च ध्येय गाठण्यासाठी धावत असतो. यामुळे मानवी जीवनाला अर्थ प्राप्त होत असतो. यशापेक्षाही ही धडपड महत्त्वाची असते. डॉ. श्रीराम लागूंनी ५० वर्षे नाट्यप्रवासात केलेली धडपड ‘लमाण’ या आत्मचरित्रात व्यक्त केली आहे. हे करत असताना डॉक्टरांनी केवळ नाट्यक्षेत्रातीलच नव्हे तर इतरही अनुभवांचा मागोवा ‘लमाण’ मध्ये घेतला आहे. एखादा नाट्यधर्मी ज्याप्रमाणे नाटक स्वतः जगतो त्याचप्रमाणे आपल्या सादरीकरणातून लेखकांची बाजूही तो नकळत उचलून धरत असतो. डॉक्टरांनी केलेल्या वेगवेगळ्या भूमिकांचा विचार प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे. डॉक्टर स्वतः उत्तम अभिनेता तर होतेच पण एक व्यक्ती म्हणून एक माणूस म्हणूनही त्यांचे वेगळेपण दिसून येते. याचं उत्तम उदारहरण म्हणजे त्यांनी उभारलेला सामाजिक कृतज्ञता निधी.

१. डॉ. श्रीराम लागूंच्या ‘लमाण’ आत्मचरित्राच्या आशयाचे स्वरूप :-

डॉ. श्रीराम लागूंनी ‘लमाण’ प्रारंभीच मनोगतात आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात, “माझ्या एकूण नाट्यप्रवासाचा हा धावता आढावा आहे. ----- रंगभूमीवर माझ्या वाट्याला एक खूप वेगळे आयुष्य आले आहे, त्याचा हिशोब लोकांसमोर येणे आवश्यक आहे.”^१ डॉ. श्रीराम लागू यांचा जन्म १६ नोव्हेंबर १९२७ साली सातारला झाला असला तरी त्यांचे बालपण पुण्यात गेले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत ज्यांचा सहभाग आहे तेवढ्याच आठवणी डॉक्टरांनी सांगितल्या आहेत. एका नाट्यवेड्या माणसाने आपल्या नाट्य कारकिर्दीचा मांडलेला हा इतिहास आहे. भावे स्कूलमध्ये असताना एका नाटिकेतून घेतलेल्या अनुभवाने फारच घाबरले होते. त्याचवेळी जन्मात नाटकात जायचे नाही असा निश्चय केला. मॅट्रिकची परीक्षा झाल्यानंतर वडिलांच्या इच्छेनुसार फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये विज्ञान शाखेत शिक्षण घेतले.

एका सुशिक्षित, सुसंस्कृत आणि गांधीवादी आई-वडिलांच्या पोटी डॉक्टरांचा जन्म होऊनही डॉक्टर स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले नाहीत. बी. जे. मेडिकल कॉलेजमध्ये शिकताना डॉक्टरांची ‘नट’ म्हणून जडणघडण झाली. संपूर्ण देशात अनेक घडामोडी होत होत्या. नाट्यविषयाशी संबंधित अनेक व्यक्ती, घटना, प्रसंगाचे सविस्तर उल्लेख प्रस्तुत आत्मचरित्रात व्यक्त होतात.

१९५१ मध्ये पी. डी. ए. ची स्थापना झाल्यानंतर तत्कालीन नाटकांपेक्षा काहीतरी वेगळे करण्याच्या उद्देशाने पी. डी. ए. ने नाटकांचे प्रयोग सुरू केले. पी. डी. ए. ही पुण्यातील एक हौशी नाट्यसंस्था गणली जात होती. पी. डी. ए. च्या प्रारंभीच्या वाटचालीत भालबा केळकरांइतकाच डॉ. श्रीराम लागूचा वाटा आहे.

मुळात डॉक्टर अतिशय बुद्धिमान आणि चतुरस्र विचारांचे होते. स्वाभाविकच रसेलची वैचारिकता, बुद्धिनिष्ठता तसेच मर्ढेकरांच्या संयत शैलीचा प्रभाव डॉक्टरांवर पडला. त्यामुळेच कमीत कमी शब्दांत आशयघन लिखाण आणि अभिनय डॉक्टर करू लागले. रसेलची पुस्तके वाचून निरीश्वरवादाचे बीजही मनात पेरले गेले. डॉ. लागू लिहितात, “नाटकातलं प्रत्येक वाक्य, प्रत्येक शब्द या सान्या आशयानं भरलेल्या छोट्यामोठ्या कुप्या आहेत. नुसत्या कुप्या प्रेक्षकांवर फेकून काही फारसं साध्य होत नाही. त्या कुप्या बोलता बोलता सहज उघडून त्यात भरलेला आशय प्रेक्षकांवर उधळता आला पाहिजे.”^२

डॉ. श्रीराम लागू यांचे इंग्लंड, कॅनडा, आफ्रिकेला जाणं झालं. १९५९ साली नाक, कान, घशाच्या सर्जरीच्या उच्च शिक्षणाकरिता कॅनडाला गेले. प्रवासात त्यांनी सुंदर स्थळे पाहिली. तेथील निसर्गसौंदर्य न्याहाळले. मेडिटेरियन समुद्राचे भुरळ घालणारे पाणी हे त्यांचे आकर्षण ठरले. न्यूयॉर्कमध्ये जाऊन इंग्रजी नाटके पाहिली. तेथील एकूणच भारतीय आणि पाश्चात्य संस्कृतीतील तफावत, तेथील नाट्यगृह, नट, प्रेक्षक, नाटके यांतील तफावत त्यांना अस्वस्थ करीत असे. ‘पाश्चात्यांच्या आणि आमच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीत इतकी तफावत आहे की सादरीकरणाच्या बाबतीत आम्ही पाश्चात्यांच्या बरोबरीला कधी तरी येऊ शकू का ?’ असा प्रश्न डॉक्टरांना पडला.”^३ आर्थिक सुबत्तेचा निकोप ध्यास आपल्या भारतीय समाजात निर्माण करावा लागेल. त्यासाठी संस्कृतिजन्य सद्गुणांची जोपासना करावी लागेल असे मत डॉक्टर व्यक्त करतात.

कॅनडियन हॉस्पिटलमध्ये फारसे काही शिकायला मिळत नसल्याने डॉ. लागू पुढच्या शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. इंग्लंडला खूप नाट्यगृहे असल्याने व निसर्गाचे वरदान लाभलेले असल्याने डॉ. लागू इंग्लंडच्या प्रेमात पडले पण मराठी नाटकाच्या ओढीने मायदेशी परतले.

१९६२ साली परदेशातून परतताना व्यावसायिक नट म्हणूनच ते भारतात परतले. प्रायोगिक नाट्यचळवळ नुकतीच सुरू झाली होती. भारतात त्यावेळी नटाचा व्यवसाय अप्रतिष्ठित मानला जायचा. त्यामुळे नकळतपणे त्याचे शल्य लागूच्या मनात होतेच.

इंग्लंडमधल्या दोन वर्षांच्या वास्तव्यात नाटकाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन बराच स्वच्छ झाल्याचे ते लिहितात, “नाटकाकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोनच बदलला पाहिजे आणि तो बदलण्याची जबाबदारी जितकी समाजातल्या साहित्यिकांची, विचारवंतांची आहे तितकीच ती नाटकवाल्यांची आहे. कदाचित नाटकवाल्यांची अधिक आहे, कारण प्रश्न त्यांच्या अस्तित्वाचा आहे. प्रतिष्ठेचा आहे.”^४

नाटके अधिकाधिक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रेक्षकांच्या अभिरुचीशी तडजोड केली जात होती. परंतु नाटककारांनी प्रेक्षकांच्या अभिरुचीला शरण जाऊ नये असे स्पष्ट शब्दांत ‘रायगडाला जेव्हा जाग येते’ या नाटकाच्या परीक्षणात डॉक्टरांनी लिहिले. नाट्याचार्य के. नारायण काळे यांनी सांगितल्याप्रमाणे स्वरसाधनेवरील व्याख्याने दिल्यानंतर त्या संदर्भातील अनेक व्यायाम ते नियमित करू लागले. त्याचा फायदा त्यांना नट म्हणून खूपच झाला. ‘आवाज हा फक्त गळ्यातून किंवा डायफ्रॅममधून निघून उपयोगी नाही. तो डोक्यातूनही निघायला हवा !’^५

मराठी रंगभूमी ही एक संस्थाच आहे या मुद्द्यावरून डॉ. लागूंचा भालबांशी संघर्ष झाला. एकाच नटाने एकापेक्षा जास्त संस्थेत कामे केली तर त्या नटाचा अनुभव अधिक समृद्ध होईल असे डॉ.लागूंना वाटत होते. इंग्लंडहून परत आल्यानंतर ‘रंगायन’ मध्ये काम करताना व्यवसाय आणि नाटक दोन्हीही सांभाळताना खूप ओढाताण झाली. समाजाच्या शारीरिक विकासापेक्षा सांस्कृतिक विकास महत्त्वाचा आहे. या धारणेतून वैद्यकीय व्यवसायाऐवजी व्यावसायिक अभिनेता व्हावे असा निर्णय त्यांनी घेतला. ‘खून पहावा करून’, ‘एक होती राणी’, ‘यशोदा’ अशी अनेक नाटके त्यांनी या काळात केली.

१९६५ साली वैद्यकीय व्यवसायासाठी आफ्रिकेत जाण्याचा निर्णय घेतला. आफ्रिकेतील प्रवास वर्णन तेथील वास्तव्य दारे-ए-सलाम मधील निसर्गसौंदर्य याचे वर्णन विस्ताराने केले आहे. आफ्रिकेत स्वाहिली आणि गुजराती दोन्ही भाषा छान बोलायला शिकले. आफ्रिकेतही त्यांच्यातील लपलेला नट स्वस्थ बसू देत नव्हता. आफ्रिकेतही दोन इंग्रजी व एक गुजराती नाटकांत भूमिका केल्या. स्तानिस्लावस्की व ब्रेख्ट या दोघांच्या अभिनयासंबंधी असलेल्या मतांचा समन्वय साधून स्वतःची भूमिका विषयक मते निश्चित केली. “भूमिकेच्या सखोल अभ्यासाने आणि तंत्राच्या सुयोग्य पद्धतशीर वापराने भूमिका जिवंत आहे असा बेमालूम भास निर्माण करता येईल. म्हणजे भूमिका ‘जगणं’ हे महत्त्वाचे नाही तर ती जगण्याचा ‘भास निर्माण करणं’ हे महत्त्वाचे !”^६

शंभू मित्र यांनी सांगितलेले नटाविषयीचे काही गुण जसे की, नट हा चपळ खेळाडू हवा, लवचिक हवा, त्याला आपले शरीर पाहिजे तसे वापरणे जमले पाहिजे आणि त्याचवेळी जीवनाबद्दलची समग्र जाण त्याच्या भूमिकेत हवी. शंभू मित्र यांनी दिलेला अॅथलिट फिलॉसॉफर आणि 'नट हा वाद्य असतो आणि वादकही असतो' हा मंत्र प्रत्येकाने जपायला हवा. डॉक्टर प्रथम नाटक वाचत किंवा ऐकत त्याचक्षणी त्यातील आवडलेली व्यक्तिरेखा जिथंपर्यंत मनःपटलावर समग्र उभी राहत असे तिथंपर्यंत जाण्याच्या शिड्या ते तालमीत तयार करत असत. नाटक व्यावसायिक असो वा प्रायोगिक पूर्णपणे झोकून देऊनच करायचे. 'पीडीए' आणि 'रंगायन' च्या नाटकांच्यावेळी अगदी स्टेज झाडण्यापासून पडतील ते कष्ट त्यांनी केले होते.

आफ्रिकेहून व्यावसायिक नट होण्याचा निर्णय घेऊनच परतल्यावर 'इथे ओशाळला मृत्यू' मधील संभाजीची भूमिका करून व्यावसायिक रंगभूमीवर पदार्पण केले. त्यातील संभाजीच्या भूमिकेने अपयश दिले. पण त्यानंतर १९७० साली 'नटसम्राट' नाटक आले आणि आपल्या समर्थ अभिनयाने हे अपयश धुऊन काढले. 'हिमालयाची सावली', 'गिधाडे', 'उद्ध्वस्त धर्मशाळा' इ. एकापेक्षा एक सरस नाटके त्यांनी रंगभूमीला दिली. 'लमाण' मध्ये हा सगळा इतिहास मांडलेला आहे.

डॉक्टरांनी केवळ रंगभूमी आणि प्रेक्षक यांचा विचार न करता शासन आणि समाज यांचाही सखोल विचार केलेला दिसतो. डॉक्टरांच्या मतानुसार शासनाची जबाबदारी समाजाच्या स्थैर्याची आहे. परंतु समाजाच्या नीतिमत्तेची जबाबदारी सुद्धा शासनाने आपल्या शिरावर घेणे अयोग्य आहे. ते 'लमाण'मध्ये लिहितात, "समाजाची नीतिमत्ता ही कुठल्याही कलाकृतीने सुधारत वा बिघडत नाही. लोकरंजन, लोकशिक्षण हे कलाकृतीचे कार्य असूच शकत नाही. -----आत्मशोध माणसाला जास्तीत जास्त घ्यायला लावणे, हेच कलाकृतीचे एकमेव कार्य होय."७

डॉक्टरांच्या वरील सर्व भूमिकांतील 'नटसम्राट' व 'हिमालयाची सावली' या भूमिका विशेष गाजल्या. 'नटसम्राट' भूमिकेने डॉ. लागू प्रेक्षकांच्या मनातील सम्राट झाले. अनेक मान्यवर व्यक्तींनी 'नटसम्राट' पाहून डॉक्टरांचे कौतुक केले. मराठी रंगभूमीवर 'लागू युग' सुरू झाले असेही अनेकांनी मत व्यक्त केले. व्यावसायिक नट असूनही यशापयशाचा विचार न करता प्रेक्षकांपर्यंत नाटक पोहोचणे आवश्यक आहे; अशी नाटके 'रूपवेध' या स्वतःच्या संस्थेतर्फे रंगभूमीवर आणली. डॉक्टर लिहितात, "मला आवडलेली, महत्त्वाची काही नाटके धंदेवाईक निर्मात्यांनी करायचे नाकरल्यानंतर मी हट्टाने ती माझ्या 'रूपवेध' संस्थेतर्फे रंगभूमीवर आणली आणि ती चांगली चालली."८

अनेक हिंदी चित्रपटांतून त्यांनी कामे केली पण ते चित्रपटसृष्टीत रमले नाहीत. नाटकात जे समाधान मिळत होते, ते चित्रपट सृष्टीत मिळाले नाही. चित्रपट निर्मितीचा आनंद हवा असेल तर चित्रपटाचा निर्माता झाले पाहिजे असे वाटून 'रूपवेध चित्र' या संस्थेमार्फत 'झाकोळ' हा श्रीराम लागू दिग्दर्शित चित्रपट तयार केला. पण एका चित्रपटाच्या दिग्दर्शनाच्या अनुभवाने वैतागून गेले. एक दर्जेदार श्रेष्ठ अभिनेता म्हणून त्यांचा दबदबा तेथेही निर्माण झाला. अभिनय संपन्न व्यावसायिक यश मिळवत असताना दुसरीकडे त्यांनी आपली प्रायोगिकतेची ओढही जपली. याचा 'लमाण' मध्ये ठिकठिकाणी प्रत्यय येतो. 'एकच प्याला' सारखे नाटक गद्यातून करण्याचा प्रयोग असो किंवा 'शतखंड' सारखे वेगळे नाटक वेगळ्या पद्धतीने दिग्दर्शित करण्याचा प्रयत्न असो किंवा 'जॉन अनुई'च्या 'ऑटिंगनी'चे त्यांनी केलेले रूपांतर असो अथवा 'गणूचा सदरा' सारखी एकांकिका असो, या सगळ्यातून डॉक्टरांच्या प्रयोगशीलतेचाच प्रत्यय येतो.

डॉ. लागू हे व्यक्तिमत्त्व बहुरंगी, बहुढंगी होते. 'लमाण' मधून त्यांच्या निरनिराळ्या छंदांचा परिचय वाचकाला होतो. संगीत ऐकणे, नृत्य पाहणे इ. छंदांबरोबरच ते आपली सामाजिकता जपतानाही दिसतात. समाजाचे असलेले ऋण हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे, या भावनेपोटीच त्यांनी सामाजिक कृतज्ञता निधीची उभारणी केली. त्याचबरोबर अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्यातही हिरिरीने सहभाग घेतला कारण ते पूर्णतः निरीश्वरवादी होते.

विश्व आणि त्याचा पसारा अनादी अनंत आहे. अमर्याद आले. या मानवी आयुष्यात सुख तीळभर आणि दुःख पर्वताएवढे आहे. एखाद्या आवडत्या नाटकाचा आयुष्यभर पाठपुरावा करता येण्याचे भाग्य लाभणे या 'तीळभर सुखात पर्वता एवढ्या दुःखाला' शरमेने मान खाली घालायला लावण्याचे सामर्थ्य असते. तन्वीरच्या जाण्याने झालेला अपत्यशोक ही सगळी दुःखे डॉ.लागूंच्या वाट्याला आली. मनाच्या तळवटीत जर आनंदाची साठवण केली असेल तर प्रतिकूल क्षणावर मात करण्याचे आव्हानही अशा माणसांना पेलता येते.

'लमाण हे पुढील पिढीला मार्गदर्शक निश्चितच आहे. रंगभूमीशी संबंधित प्रत्येक कार्यकर्त्याने रंगधर्मी होण्याचा ध्यास घेतला पाहिजे. पूर्वी रंगभूमीला सांस्कृतिक जीवनात जे महत्त्वाचे स्थान होते ते स्थान पुन्हा सन्मानाने मिळवून द्यावे ही महत्त्वकांक्षा त्यांच्या मनात आजही आहे. त्यांना या नाट्य-प्रवासाने खूप भरभरून दिले आणि जीवनाला सुंदर अर्थ दिला. त्यामुळे 'मी कृतार्थ आहे' असे डॉक्टर भरभरून सांगतात.

रंगभूमीशी संबंधित प्रत्येक कार्यकर्त्यांनी रंगधर्मी होण्याचा ध्यास घेतला पाहिजे. डॉ. श्रीराम लागूंनी रंगभूमीची अवितर आणि निरलसपणे सेवा केली. ही सेवा करत असताना रंगभूमीवर वेगवेगळ्या स्तरांच्या भूमिका करण्याची संधी डॉक्टरांना प्राप्त झाली आणि मिळालेल्या संधीचे डॉक्टरांनी सोनं केलं. प्रेक्षकांच्या मनात विशेष घर करून बसलेली नाटके म्हणजे वि. वा. शिरवाडकरांचे 'नटसम्राट' व वसंत कानेटकरांचे 'हिमालयाची सावली'.

२. 'नटसम्राट' व 'हिमालयाची सावली' तुलनात्मक अभ्यास :-

डॉ. श्रीराम लागूंच्या रंगभूमीवरील कारकीर्दीचा विचार करताना 'नटसम्राट' मधील गणपतराव बेलवलकर व 'हिमालयाची सावली' मधील प्रा.भानू या दोन भूमिकांचा तुलनात्मक अभ्यास प्रामुख्याने करावासा वाटतो. त्याविषयी वि. भा. देशपांडे लिहितात ते संयुक्तिक वाटते. "नानासाहेब भानू ही भूमिका डॉ. लागूंच्या एकूण अभिनय कारकीर्दीतली एक पताकास्थान आहे, असे म्हटलं तर वावगं ठरणार नाही ! खरं तर या आधी त्यांनी १९७०-७१ साली गणपतराव बेलवलकर हा 'नटसम्राट' मधला म्हातारा रंगमंचावर पेश करून दाद मिळवली होती. त्यामुळे ते स्वतः वयापेक्षा दीडपटीने मोठ्या वयाची भूमिका उत्तमपणे वठवतात. हे त्यांनी सप्रमाण सिद्ध केलेलं होतंच पण गणपतराव या भूमिकेपेक्षा नानासाहेब भानू ही भूमिका पूर्णतः भिन्न होती. भूमिकेचा बाज, बांधणी आणि एकूणच भूमिकेचा प्रवास परस्पर भिन्न आहे. नानासाहेब भूमिकेतील विचारांचा कणखरपणा, ध्येयनिष्ठा, संकटावर स्वार होऊन आयुष्याचा प्रवास करत राहणे हे सार संयतपणाने अभिव्यक्त करायचे म्हणजे जबरदस्त आव्हान होते."९

'नटसम्राट' नाटक म्हणजे एकेकाळी रंगभूमी गाजवलेल्या एका नटाची शोकांतिका आहे. तर 'हिमालयाची सावली' ही एका समाजकार्यकर्त्याची शोकांतिका आहे. 'नटसम्राट' सादर करताना डॉक्टरांच्या वाचिक अभिनयाचे अनोख दर्शन प्रेक्षकांना होते. नाटकातील वेगवेगळ्या पात्रांशी प्रसंगानुसार होणारे आवाजाचे चढ-उतार प्रेक्षकांवर प्रभाव टाकतात. सुखद-दुःखद प्रसंगात डॉक्टरांचा वाचिक आणि आंगिक अभिनय नाटकाला वेगळ्या उंचीवर नेऊन ठेवतो. 'हिमालयाची सावली' मध्ये एका प्रवेशात पक्षाघातामुळे वाचा गेल्याचा अभिनय डॉक्टर परिणामकारकपणे करत असत. "रंगभूमीवर धडपडून, पडून, कोलमडूनसुद्धा शरीराला इजा होऊ न देणे याचे तंत्र थोड्याफार मेहनतीने आत्मसात करता येते आणि पक्षाघाताचे सोंग म्हणजे तर विशिष्ट स्नायूंचा काही काळ ठेवलेले नियंत्रण आहे."१०

‘नटसम्राट’ हे डॉक्टरांच्या ‘नट’ म्हणून असलेल्या कारकीर्दीतलं शिखर कळसच. तिथे त्यांना साथ मिळाली शांता जोगसारख्या गुणी अभिनेत्रीची. पण तरीही डॉक्टरांना ‘हिमालयाची सावली’ मधलं काम आवडतं. डॉक्टर एका मुलाखतीत लिहितात, “ खरं तर ‘नटसम्राट’ पेक्षा मला ‘हिमालयाची सावली’ तलं माझं काम जास्त आवडतं. पण परिणामकारकतेचा निकष लावायचा, तर ‘नटसम्राट’ सारखी भूमिका शतकामध्ये एखादीच लिहिली जाते. अशी उत्तुंग भूमिका, तीही माझ्या व्यावसायिक कारकीर्दीच्या सुरुवातीला आली म्हणून तिचा जबरदस्त प्रभाव असणार. पण मी केलेलं ‘उद्ध्वस्त धर्मशाळे’तलं काम मला तितकंच महत्त्वाचं वाटतं. ‘आत्मकथा’ मला तितकंच महत्त्वाचं वाटतं.”^{११}

‘नटसम्राट’ मध्ये आप्पा बेलवलकरांचा संघर्ष कुटुंबाशी आहे तर ‘हिमालयाची सावली’ तील प्रा. भानूंचा संघर्ष समाजाशी आहे. भानूंना कमीतकमी संघर्ष करून समाज सुधारणा करायची आहे. विचारांती जे कार्य ठरले आहे ते चालू राहिलेच पाहिजे असे त्यांचे सूत्र होते. ध्येयवाद आणि संघर्ष याचं जणू अतूट नातं आहे. ‘हिमालयाची सावली’ मधील ध्येयवादी प्रा.भानू आणि ‘नटसम्राट’ मधील गणपतराव बेलवलकर यांना सततच कौटुंबिक संघर्षांना सामोरं जावं लागलं. कुटुंबातील व्यक्तींशी, समाजाशी ताटातूट सहन करावी लागली.

‘हिमालयाची सावली’ मध्ये बयो आपल्या नवऱ्याशी एकनिष्ठ आहे. तसेच ‘नटसम्राट’ मध्येही कावेरी आपल्या पतीशी एकनिष्ठ आहे. डॉ. श्रीराम लागू ‘हिमालयाची सावली’ या नाटकातील प्रा. भानूंच्या भूमिकेविषयी म्हणतात, “एखादा माणूस जेव्हा खूप मोठा होतो, इतका उंच की त्याच्या जवळच्या माणसांना त्याचे शिखर दिसूही शकत नाही तेव्हा त्याच्या सावलीत राहणाऱ्या माणसांच्या आयुष्यांची थोडीफार परवड होणे अटळ असते.”^{१२}

‘नटसम्राट’ व ‘हिमालयाची सावली’ दोन्ही क्षोभनाट्ये आहेत. ‘नटसम्राट’ मधील कावेरी, ‘हिमालयाची सावली’ मधील बयो या दोन्ही व्यक्तिरेखेत डॉक्टरांना पत्नीची साथ मोलाची आहे. समीक्षक माधव मनोहर दोन्ही भूमिकांचा तुलनात्मक विचार करताना लिहितात, ‘हिमालयाची सावली’ बघितल्यावर ‘नटसम्राट’ ची आठवण होणार नाही, असे होणार नाही. शेवटी ‘नटसम्राट’ ची काही अंधूक छाया या ‘सावली’ वर उमटलेली आहे, यात शंकाच नाही. अखेरतः ‘नटसम्राट’ ची आणि ‘हिमालयाची’ गोष्ट तशी मूलतः एकच आहे. मुलांनी टाकलेल्या बापाची आणि बायकोने तारलेल्या नवऱ्याची. अर्थात दोन्ही नाटकांची प्रकृती तशी वेगळी आहे. ‘नटसम्राट’ मध्ये नटसम्राट सबकुछ आहे आणि ‘हिमालय’ पार्श्वभूमीसारखा आहे.”^{१३}

श्रीराम लागूंचे दिग्दर्शन 'हिमालयाची सावली' या नाट्यसंहितेस सर्वतोपरीने न्याय देणारे होते. मराठी रसिक प्रेक्षकांनी या दोन्हीही गंभीर प्रकृतीचं नाट्यकृतींना यथोचित दाद दिली. 'नटसम्राट' आणि 'हिमालयाची सावली' ही दोन नाटके म्हणजे मराठीतील वि. वा. शिरवाडकर आणि वसंत कानेटकर या दोन दिग्गजांचा एक उत्तम अविष्कार पाहायला मिळतो. अर्थात त्याबरोबर दोन्ही नाटकांमध्ये डॉ. लागूंचा जबरदस्त अभिनय प्रेक्षकांच्या मनात अविस्मरणीय ठरला.

माझे संशोधन कार्य चालू असताना रंगभूमीवरील इतर काही अभिनेत्यांची आत्मचरित्रेही मी अभ्यासली. या आत्मचरित्रांचा 'लमाण'शी तुलनात्मक विचार करताना माझ्या असं लक्षात आलं की 'लमाण' बऱ्याच दृष्टीने वेगळं ठरले आहे. हे 'लमाण'चं वेगळेपण प्रबंधात लिहिणे मला संयुक्तिक वाटले.

३. रंगभूमीवरील इतर अभिनेत्यांची आत्मचरित्रे व 'लमाण' चे वेगळेपण :-

प्रस्तावना :-

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी रंगभूमीला जसे उत्कृष्ट प्रतिभाशाली नाटककार मोठ्या संख्येने मिळाले. तसेच उत्कृष्ट अभिनेते देखील तेवढ्याच मोठ्या संख्येने मिळाले आहेत. मराठी साहित्याच्या सुदैवाने गेल्या जवळ-जवळ १०० वर्षांत रंगभूमी गाजवलेल्या अनेक अभिनेत्यांनी आत्मचरित्रे लिहिली आहेत. त्यांपैकीच प्रस्तुत प्रकरणात डॉ. श्रीराम लागू यांचे 'लमाण', या आत्मचरित्राशी चिंतामणराव कोल्हटकर यांचे 'बहुरूपी', दत्ता भट यांचे 'झाले मृगजळ आता जलमय', प्रभाकर पणशीकरांचे 'तोच मी', मधुकर तोरडमलांचे 'तिसरी घंटा' या चार आत्मचरित्रांची तुलना करणार आहे.

* डॉ. श्रीराम लागूंचे 'लमाण' व चिंतामणराव कोल्हटकरांचे 'बहुरूपी' या दोन आत्मचरित्रांचा तुलनात्मक अभ्यास :-

मराठी नाटकाच्या आणि नाट्यकलेच्या इतिहासाचे विश्वासाह साधन म्हणून अभिनेत्यांच्या आत्मचरित्रांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आत्मचरित्रांचा शिरोमणी म्हणून गौरविले जाते ते नटवर्य चिंतामणराव कोल्हटकर यांचे 'बहुरूपी' हे आत्मचरित्र. १९५७ साली हे आत्मचरित्र प्रसिद्ध झाले. श्री. पु. भागवंतांनी म्हटल्याप्रमाणे "चिंतामणरावांसारख्या एका अनुभववृद्ध नाट्य-व्यावसायिकाच्या या आत्मकथेने मराठीतील आत्मचरित्र वाङ्मयाला फार वरचे स्थान मिळवले आहे." १९

डॉ. श्रीराम लागू यांचे 'लमाण' हे आत्मचरित्र इ. स. २००४ साली प्रसिद्ध झाले. काळदृष्ट्या दोन्ही आत्मचरित्रांत बरेच अंतर असले तरी दोघांनीही प्रांजळपणे आयुष्यातील घटनांचा जमाखर्च मांडला आहे. रंगभूमीवर डॉ. लागूंच्या वाट्याला एक वेगळं आयुष्य आले ते लोकांसमोर मांडण्यासाठी डॉक्टरांनी आत्मचरित्र लिहिले.

'बहुरूपी' आत्मचरित्राच्या लेखनातून कोल्हटकरांनी आपली सत्यकथनाची भूमिका निष्ठेने पार पाडली आहे. ते म्हणतात, "सत्याचा पाठपुरावा करण्याचा प्रयत्न केला आहे."^{१५} आपण कोणी साहित्यिक नाही याची दोघांनाही पूर्णपणे जाण आहे. दोघांनीही तशी भूमिका मनोगतात मांडली आहे. डॉ. लागू यांच्या मित्रांमुळे तर कोल्हटकर त्यांचे चुलत बंधू अ. ब. कोल्हटकर यांच्या प्रेरणेने आत्मचरित्र लिहायला प्रवृत्त झाले. कोल्हटकरांचे कौटुंबिक उल्लेख बऱ्यापैकी आलेले आहेत. त्यामानाने डॉक्टरांचे कुटुंब मोठे असूनही मोजकेच उल्लेख आलेले आहेत.

डॉक्टरांनी चौथीच्या वर्गात परीक्षेला जाताना शालेय साहित्य बरोबर नेले नव्हते. पण परीक्षेत मात्र तीन तास पेपर लिहिण्याचा अभिनय केला होता. चिंतामणरावांनी शालेय जीवनात व्याकरणादी विषयांना कंटाळून शाळा चुकविण्यासाठी शैराच्या झाडाचा चीक स्वतःच्या डोळ्यांत घातला होता. पण हा जालीम उपाय करूनही प्रयोग यशस्वी झाला नव्हता.

आर्थिकदृष्ट्या दोघांच्याही परिस्थितीत तफावत होती. त्यामुळे भिन्न परिस्थितीचा दोघांच्या जडणघडणीत काहीसा परिणाम स्वाभाविकच झाला. वैद्यकीय उच्च शिक्षणासाठी डॉक्टर परदेशात गेले असताना तेथे त्यांनी पाश्चात्य रंगभूमीचा सखोल अभ्यास केला आणि काही प्रमाणात भारतीय रंगभूमीत ते आणण्याचा प्रयत्न केला. बहुरूपीकारांनी १९२८ साली आफ्रिकेचा दौरा केला होता व मराठी नाटक आफ्रिकेत नेले होते.

चिंतामणरावांनी उर्दू, फार्सी रंगभूमीचा अभ्यास केला. 'ताजेवफा' सारखे उर्दू नाटक त्यांनी रंगभूमीवर करून दाखवले. 'पीडीए', 'रंगायन' अशा संस्थांबरोबर राहून रंगभूमीची सेवा डॉक्टर करतच होते. पण 'गार्बो' सारखं एखादं नाटक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचणं आवश्यक वाटल्याने त्यांनी स्वतःची 'रूपवेध' संस्थाही काढली.

वेगवेगळ्या विषयांवर असणाऱ्या नाटकांतील कोणतीही भूमिका डॉक्टरांनी तितक्याच तन्मयतेने केली. उदा. 'नटसम्राट', 'गिधाडे', 'हिमालयाची सावली'. 'बहुरूपी'कारांनी नटवर्य

म्हणून रंगभूमीची अशीच सेवा केली. 'शारदा' मधील भद्रेश्वर, 'पुण्यप्रभाव' मधील वृंदावन, 'एकच प्याला' मधील सुधाकर इ. अनेक भूमिकांतून त्यांनी आपले बहुरूपीत्व सिद्ध केले.

डॉक्टरांचा जन्म एका धार्मिक कुटुंबात होऊनसुद्धा देवाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन ठामपणे नकारात्मकच राहिला. निरीश्वरवाद आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन यालाच डॉक्टरांनी आपल्या आयुष्यात महत्त्वाचे स्थान दिले. 'बहुरूपी'कार सश्रद्ध होते. त्यांनी अनेक ठिकाणी देवदेवतांचा उल्लेख केला आहे. उदा. "नवरात्रीतील सप्तशतीच्या पाठांची परिसमाप्ती झाली आहे. आता सिमोल्लंघन प्रसंगी लौकिक सोने लुटावयचे राहिले आहे." १६

दोन्हीही आत्मचरित्रांची भाषाशैली, निवेदन कौशल्य, वर्णनशैली वाखाणण्याजोगी आहे. 'बहुरूपी'कार छोट्या-छोट्या वाक्यांतून मोठा आशय देतात. उदा. "स्टेशनच्या बाहेर आलो, तो एक मोठा घोड्याचा टांगा उभा होता. आम्ही बसलो. त्या मंडळीपैकीही एक गृहस्थ बसले." १७ 'लमाण' मध्ये डॉक्टरांनी मोठी-मोठी वाक्ये लिहिली आहेत तरीही त्याने वर्णनाला कोठेही बाधा आलेली दिसत नाही. त्यांची परदेश प्रवासातील वर्णने अतिशय चित्रदर्शी झाली आहे.

या दोन्ही आत्मचरित्रांची शीर्षके अगदी समर्पक वाटतात. 'लमाण' या शब्दाचा अर्थ भारवाहक तर 'बहुरूपी' शब्दाचा अर्थ वेगवेगळी रूपे घेणारा. "बहुरूप्याचा धंदा म्हणजे विविधता." १८ 'बहुरूपी' आत्मचरित्राला भारत सरकारचे साहित्य अकादमी पारितोषिक मिळाले आहे. आत्मचरित्रांचे मार्मिक संशोधक अ. म. जोशी म्हणतात, "एका नटाने प्रामाणिक निवेदनाने व उत्कृष्ट लेखनशैलीने नटविलेला हा आत्मचरित्रपर ग्रंथ मराठी वाङ्मयाचे अमर लेणे होऊन बसेल यात शंका नाही." १९

अंजली सोमण 'बहुरूपी' आत्मचरित्राची समीक्षा करताना लिहितात, " 'बहुरूपी' आणि 'स्मृतिधन' हे आत्मपर लेखन संस्मरणाच्या स्वरूपाचे आहे ---- चिंतामणरावांच्या प्रासंगिक लेखनाचा हा संग्रह आहे. 'बहुरूपी' ला वरच्या दर्जाची वाङ्मयीन गुणवत्ता न लाभण्यामागे हे महत्त्वाचे कारण आहे." २० मराठी वाङ्मयातील उल्लेखनीय ग्रंथ म्हणून डॉ. लागूंचे 'लमाण' आत्मचरित्रही ओळखता येईल. २००५ साली 'लमाण' आत्मचरित्राला महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मितीचा पुरस्कार मिळाला होता.

दोन्हीही आत्मचरित्रांत कलावंताची नाट्यसाधना परिपूर्ण झाल्याचा विस्तृत वृत्तान्त आहे. 'बहुरूपी'त संगीत नाटकांच्या सुवर्णकाळापासून 'नाट्यमन्वत'राच्या काळापर्यंतचा नाट्यनिर्मितीचा

व प्रयोगांचा मार्मिक इतिहास आहे. तथापि सामाजिक बांधीलकी जपल्याचे फारसे उल्लेख 'बहुरूपी'त नाहीत की जे 'लमाण' मध्ये आहेत.

नटवर्य म्हणून कोल्हटकरांची होणारी ओळख हे 'बहुरूपी' आत्मचरित्राचे योगदान आहे. प्रतिकूल परिस्थितीतून झुंजार वृत्तीने हा झुंझारराव रंगभूमीची सेवा करत नटश्रेष्ठ कोल्हटकर या पदाला जाऊन पोहोचला तर डॉ. श्रीराम लागू या नटाने नाटक हेच आपल्या जीवनाचे सर्वस्व मानले आणि त्या नाट्यवेडानेच त्यांनी 'नटसम्राट' ही उपाधि कायमची मिळविली.

*** डॉ. श्रीराम लागू यांचे 'लमाण' व दत्ता भटांचे 'झाले मृगजळ आता जलमय' या दोन आत्मचरित्रांचा तुलनात्मक अभ्यास :-**

आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार तसा लिहायला सोपा. इथे कल्पनाशक्तीची फारशी गरज लागत नाही. डॉ. श्रीराम लागू यांच्या 'लमाण या आपल्या ३५५ पानांच्या आत्मचरित्रात डॉक्टरांनी प्रामुख्याने आपला नाट्यप्रवास कथन केला आहे. उलटपक्षी दत्ता भटांनी 'झाले मृगजळ आता जलमय' या ४३४ पानांच्या आत्मचरित्रात जीवनातील घटना सांगण्यापेक्षा वैयक्तिक जीवनातील तपशील देण्यावरच भर दिला आहे.

समकालीन रंगकर्मीना चित्रपट, नाटके पाहण्याची आवड होतीच आणि त्यातही पाश्चिमात्य चित्रपटांचा आस्वाद दोघांनीही मनमुराद घेतलेला दिसतो. मात्र आपल्या परदेशातील वास्तव्यात डॉक्टरांनी पाश्चात्य रंगभूमीचा अभ्यासही केला. दत्ता भटांनी शाळेच्या स्नेहसंमेलनात 'विद्याहरण' नाटकात भाग घेतला. हेच त्यांचे रंगभूमीवरील पहिले पाऊल जे अतिशय यशस्वी ठरले. डॉक्टरांचे मात्र शालेय जीवनातील रंगभूमीवरील पदार्पण थोडसं अपयशी झाले. मात्र हे अपयश डॉक्टरांनी पुढील कारकिर्दीत पूर्ण पुसून टाकलं.

डॉ. लागू व दत्ता भट दोघांनीही सुरुवातीपासूनच छोट्या भूमिकाही स्वीकारल्या. अगदी लहान भूमिकेचेही ते सोनं करत. कोणत्याही भूमिकेवर स्वतःचा असा ठसा काय आहे याकडे त्यांचे लक्ष असे. डॉक्टर प्रेक्षकांना विचार प्रवृत्त करायला लावतील अशाच भूमिका करण्यात जास्त उत्साही असत.

रंगभूमीवर असताना दोन्हीही अभिनेत्यांचा संबंध 'रंगायन'शी आला, पर्यायाने विजया मेहतांशी आला. स्वाभाविकच विजयाबाईंचा वक्तशीरपणा, दिग्दर्शनाची पूर्वतयारी या गोष्टींचा

दोघांच्याही आत्मचरित्रात उल्लेख आला आहे. मिळालेली भूमिका समरसून करणे हा दोघांचा स्थायीभाव होता. 'मी जिंकलो, मी हरलो' यातील त्यांच्या भूमिकेसंबंधी डॉक्टर म्हणतात, "चिंतन, मनन आणि प्रत्यक्ष तालमी यांच्या जोरावर त्यांनी आपल्या भूमिकेला अशी काही झळाळी आणली की नायक-नायिका यांच्यापेक्षा भटांच्या भूमिकेचीच चर्चा झाली." २१

दत्ता भटांची मनापासून इच्छा होती की आयुष्यात एकदा तरी भव्य-दिव्य संस्मरणीय भूमिका मिळावी. योगायोगाने भटांना 'गणपतराव बेलवलकर' सादर करण्याचे भाग्य लाभले. डॉक्टरांकडे मात्र बऱ्याच भव्य-दिव्य भूमिका आपणून चालत आल्या. याचा अर्थ असा नाही की अभिनेता म्हणून दत्ता भट कमी होते. डॉक्टर 'लमाण' मध्ये भटांचे कौतुक करताना म्हणतात, "भट माझ्यापेक्षा अगदी वेगळा आणि कदाचित अधिक चांगला 'नटसम्राट' करतील असा माझा विश्वास होता." २२

मराठी रंगभूमीवरील नेहमीच डॉ. लागूंच्या आवाजाची तुलना दत्ता भटांच्या आवाजाशी केली गेली. दत्ता भटांचा आवाज तिसऱ्या सप्तकात सहज चालत असे व टिपेला जात असे. याविषयी डॉ. वि. भा. देशपांडे लिहितात, "टिपेचा गुणविशेष फारच थोड्या मंडळींकडे असतो. दत्ता भट, यशवंत दत्त यांच्याकडे आहे." २३

दत्ता भटांच्या आयुष्याचा प्रवास एकंदरच खडतर! गरीबी, प्रेमळ पित्याचे निधन, शिक्षणाचा अभाव या सर्वच गोष्टी जीवनात आल्यामुळे असेल कदाचित त्यांचा जीवनप्रवास संधगतीचा, वळणावळणाचा, अडचणीचा झाला. डॉक्टर श्रीराम लागूंच्या आयुष्याकडे पाहताना डॉक्टरांना या कोणत्याच अडचणींना तोंड द्यावे लागलेले दिसत नाही.

डॉक्टर निरीश्वरवादी होते. दत्ता भट मात्र आपल्याला नावलौकिक मिळावा म्हणून प्रार्थना करतात कारण दत्ता भट आस्तिक होते.

दोन्ही आत्मचरित्रे प्रांजळ व पारदर्शक आहेत. त्या-त्या प्रसंगी आलेले यश-अपयश, झालेल्या यातना व्यक्त केल्या आहेत. प्रसंगी नाशिकचा चिवडा विकणाऱ्या भटांनी यश प्राप्तीनंतर नम्रपणे प्रेक्षकांविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. तसेच दत्ता भट आपल्या आत्मचरित्रात डॉ. लागूंनी त्यांच्या परिवारातील यच्चयावत सदस्यांच्या सहीने भटांच्या 'नटसम्राटा' साठी पाठविलेले शुभेच्छा पत्र भट आदराने उद्धृत करतात. दोन जाणत्यांनी परस्परांविषयी व्यक्त केलेला आदर, या सुसंस्कृतपणाचा वाचकांच्या मनावर अनुकूल परिणाम पडतो.

* डॉ. श्रीराम लागू यांचे 'लमाण' व प्रभाकर पणशीकरांचे 'तोच मी' या दोन आत्मचरित्रांचा तुलनात्मक अभ्यास :-

डॉ. श्रीराम लागूंच्या 'लमाण' आत्मचरित्राचा तुलनात्मक अभ्यास करताना प्रभाकर पणशीकरांच्या 'तोच मी' हे आत्मचरित्र घेणे मला संयुक्तिक वाटले. डॉ. श्रीराम लागू यांचे 'लमाण' प्रभाकर पणशीकर यांचे 'तोच मी' या दोन्ही आत्मचरित्रांत जीवनविषयक अनुभवांचे व तदनुषंगाने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचेही दर्शन होते.

पणशीकरांनी 'तोच मी' या आत्मचरित्रात बालपण कौटुंबीक पार्श्वभूमीचे विस्ताराने लेखन केले आहे. सुमारे ५०० पृष्ठांत विखुरलेल्या या आठवर्णीचा पट पंतांनी ४३ प्रकरणांत विभागला आहे. डॉक्टर श्रीराम लागूंच्या 'लमाण' आत्मचरित्रात कौटुंबीक उल्लेख फारसा नाही. स्वतःच्या नाट्यप्रवासाचा विस्ताराने आढावा डॉक्टरांनी घेतला आहे.

डॉ. श्रीराम लागू तार्किक विचारसरणीवर भर असल्यामुळे निरीश्वरवादी होते. पण पणशीकर मात्र परंपरागत विचारसरणीचे असल्यामुळे सश्रद्ध होते. कारण पणशीकरांचा जन्म वेदशास्त्रप्रवीण अशा घरात झाला होता. डॉ. लागू व पणशीकर या दोघांच्याही घराण्यातून नाट्यक्षेत्रात कारकीर्द करण्यास विरोध होता. पण तरीही दोघे यशस्वी झाले.

पणशीकरांनी 'तोच मी' आत्मचरित्र लिहिताना स्वतःकडे 'बोलविता धन्या'ची भूमिका घेतली आहे. आप्पा कुलकर्णी हा त्यांचा 'लिहिता हात' बनले आहेत. तर 'लमाण' लिहिताना डॉ. वि. भा. देशपांडे यांचे सहकार्य डॉक्टरांनी घेतले होते.

शेक्सपीअरने जरी म्हटले आहे 'नावात काय आहे?' तरीही कोणत्याही पुस्तकाच्या नावावरून अंतरंग डोळ्यासमोर येतो. पंतांच्या आत्मचरित्राला नाव सुचविण्यासाठी वाचकांना आवाहन केले गेले. चर्चेअंती 'तोच मी' या नावावर शिक्कामोर्तब केले गेले. 'लमाण' हे नाव देताना डॉक्टरांना 'आम्ही फक्त लमाण इकडचा माल तिकडे नेऊन टाकणारे.' हे वि. वा. शिरवाडकरांचे 'नटसम्राट' नाटकातील वाक्य अतिशय अर्थपूर्ण वाटले आणि आपल्या आत्मचरित्राला 'लमाण' हे नाव डॉक्टरांनी दिले.

प्रत्येक कलाकार एखाद्या विशिष्ट भूमिकेने लोकप्रिय होतो. डॉक्टर लागू म्हणजे 'गणपतराव बेलवलकर' व प्रभाकर पणशीकर म्हणजे 'लखोबा लोखंडे' हे समीकरण लोकांच्या मनात कायमच

ठसले. “सोळा सहस्र राण्यांपैकी श्रीकृष्णाची पट्टराणी जशी रुक्मिणीच तशी पंतांच्या अस्ताव्यस्त पसरलेल्या नाट्यसंसारतली पट्टराणीची भूमिका ही ‘लखोबा’चीच !”^{२४} एखाद्या भूमिकेच्या अंतरंगांशी तन्मय होणं म्हणजे भूमिका समजणे असे पणशीकर भूमिकेविषयी म्हणतात. “माझी भूमिका आणि मी पत्करलेली भूमिका हे द्वैत ज्याला अद्वैतासारखं जपता येतं तो नट”^{२५}

डॉ. लागू कोणतीही भूमिका तंत्रात बांधून अलिप्तपणे करत असत. म्हणूनच एका दिवसात तीन वेगवेगळ्या नाटकांचे प्रयोग करूनही गफलत होत नसे. डॉ. लागू व प्रभाकर पणशीकर या दोघांनीही आपली कारकीर्द उत्तमोत्तम भूमिकांनी गाजवली. काही विशिष्ट भूमिकांचा ठसा समाजमनावर ठसवला.

अभिनयासाठी घर सोडणारे, एकटेपणा स्वीकारणारे, कुटुंबात रमणारे, ‘नाट्यनिकेतन’ सोडणारे, ‘नाट्यसंपदा’चे स्थापनकर्ते. प्रभाकर पणशीकर आयुष्याच्या या टप्प्यावर मागे वळून पाहताना कृतार्थ आहेत, यातच ‘तोच मी’ चे यश सामावले आहे. अभिनयाच्या ओढीने वैद्यकीय व्यवसाय सोडणारे, सुस्थितीत दिवस काढणारे, ‘पीडीए’, ‘नाट्यनिकेतन’, ‘नाट्यसंपदा’, ‘गोवा हिंदू असोएशन’, ‘आविष्कार’ अशा संस्थांमध्ये रममाण होणारे डॉक्टर ‘लमाण’ मध्ये भेटतात.

दोन्ही आत्मचरित्रांत लेखकांचा प्रांजळपणा ठायी-ठायी जाणवतो. सत्याचा आपलाप न होणे या कसोटीवर दोन्हीही आत्मचरित्रे पुरेपूर उतरली आहेत. पणशीकर ‘तोच मी’ मध्ये स्वतःच्या बेशिस्तीचा स्वभाव प्रांजळपणे कबूल करतात. “मी एक बुजरा आणि बेशिस्त नट आहे. माझी प्रमुख भूमिका असलेल्या नाटकाच्या तालमी देखील मी पूरेशा गांभीर्याने केल्या नाहीत.”^{२६}

‘लमाण’ मध्ये डॉ. श्रीराम लागूंच्या स्वभावातील शिस्त विशेषत्वाने दिसून येते. त्याचबरोबर डॉक्टर जीवनातील यश-अपयश निःसंकोचपणे लिहितात. दोन्ही आत्मचरित्रे वाचताना रंगभूमी व नाट्यचळवळीचा विकास डोळ्यासमोर येतो.

एखादी घटना विनोदी अंगाने सांगणे हे पंतांचे कौशल्य ‘तोच मी’ आत्मचरित्रात जाणवते. “मास्तरांनी ‘हात पुढे कर’ म्हणण्याआधीच आमचे हात पुढे येत आणि तळहातावर सपकन छडी वळवल्यानंतर त्याच हाताला थुंकी लावून आम्ही तो हात आमच्या चड्डीला घासत असू. शाळेला जाताना चड्डी का घालायची, याचं हे महत्त्वाचं कारण होतं.”^{२७} ‘लमाण’ मध्ये विनोदाचा शिडकावा अभावानेच दिसतो. काही ठिकाणी चित्रदर्शी प्रभावी वर्णने आली आहेत.

“ह्या नाट्यप्रवासाने मला खूप भरभरून दिले. मी कृतार्थ आहे.”^{२८} असे म्हणून डॉक्टरांनी कृतार्थता व्यक्त केली तर पणशीकरांनी “माझ्या परमेश्वराला मी सांगत असतो की माझं आयुष्य मी कृतार्थपणे जगलो. --- मला पुन्हा ‘नटा’चाच जन्म दे आणि तोही या मराठी भूमीतच.”^{२९} असे म्हणून दोघेही जीवनाच्या शेवटी कृतार्थ आहेत.

*** डॉ. श्रीराम लागू यांचे ‘लमाण’ व मधुकर तोरडमलांचे ‘तिसरी घंटा’ या दोन आत्मचरित्रांचा तुलनात्मक अभ्यास :-**

आत्मचरित्र म्हणजे आठवणींचा खजिना. आत्मचरित्रकार आपल्या ताकदीप्रमाणे त्या रसाळ आणि वाचनीय बनवू शकतो. मधुकर तोरडमल यांच्या ‘तिसरी घंटा’ हे आत्मचरित्र या कसोटीला पूर्ण उतरते.

तोरडमलांनी आपले आत्मचरित्र ‘संध्याकाळ’ ची वाट न पाहता तिसऱ्या प्रहरीच लिहिले आहे. डॉ. लागूंनी ‘लमाण’ आत्मचरित्र वयाच्या पंचाहत्तरी नंतर लिहिले आहे. कोणत्याही पुस्तकाच्या अर्पणपत्रिकेमधून साधारणतः लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व काही प्रमाणात नजरेत येते. तोरडमलांना भेटलेली अनेक माणसे, कवी, नाटककार, कलावंत त्यातल्या काहींनी त्यांना समृद्ध केले, काहींनी विरोध केला अशा सर्वांच्या आठवणींना ‘तिसरी घंटा’ हे आत्मचरित्र तोरडमलांनी अर्पण केले आहे. या सर्वांबद्दल विस्ताराने कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. तरीही अर्पणपत्रिका म्हणजे आभार मानणे नव्हे असे माझे मत आहे. डॉ. लागूंनी लिहिलेल्या ‘लमाण’ आत्मचरित्राची अर्पणपत्रिका मोजक्या दोन वाक्यात दिली आहे.

मधुकर तोरडमल शीर्षकाविषयी स्पष्टीकरण देताना लिहितात, “दुसरी घंटा होऊन तिसऱ्या घंटेपर्यंतच्या काळात तर हृदयाचे ठोके घंटेच्या घण-घणाटाप्रमाणे माझ्या कानात घुमत राहतात.”^{३०}

‘लमाण’ शीर्षकाचे स्पष्टीकरण देताना डॉ. लागू लिहितात, नाटककाराचा माल प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम अभिनेता करत असतो म्हणजेच एक प्रकारे तो ‘लमाण’ असतो. दोन्हीही आत्मचरित्रांची शीर्षके पूर्णतः भिन्न असली तरी ती तितकीच परिणामकारक आहेत.

तोरडमल बालवयात पुढ्यांच्या तलवारी, बेगडी मुगुट इ. साधनांनी आपणच लिहिलेले, दिग्दर्शित केलेले नाटक करण्यात आनंद मानत होते. यशस्वी अभिनेत्याची पाळंमुळं इथेच दिसतात. डॉ.लागूंनी बालवयात हे असले काही उद्योग केले नाहीत. किंबहुना शाळेच्या नाटकात त्यांची

घाबरगुंडीच झाली. डॉ. श्रीराम लागू यांचे बालपण सुस्थितिते गेले. तोरडमलांचे वडील मद्यपी असल्यामुळे त्यांच्या वाट्याला मात्र दुर्दैव आले.

बालपणात नाटकाविषयी जे अनुभव आले. त्यामुळे डॉक्टरांनी नाटकात काम करायचे नाही व तोरडमलांनी नाटक पाहायचे नाही अशी प्रतिज्ञा केली होती. काय योगायोग पाहा बालपणात नाटकाच्या वाऱ्यावरही न जाण्याची प्रतिज्ञा केलेले हे दोघेजण पुढच्या आयुष्यात मात्र रंगभूमीवरील अभिनेता म्हणून कारकिर्द रंगविण्यात यशस्वी झाले. वाचनाची अतिशय आवड जपणाऱ्या या दोघांनाही कॉलेज जीवनात उत्तम मार्गदर्शक लाभले. डॉक्टर लागूंना डॉ. दीक्षित तर तोरडमलांना प्राचार्य बार्नबस यांनी केलेले संस्कार आयुष्यभर उपयोगात आले. डॉक्टरांनी नाट्यगुरू म्हणून काही पाश्चात्य नटांचा 'लमाण' मध्ये उल्लेख केला आहे. तोरडमल ही नाट्यगुरू कोण हे सांगताना लिहितात, "पहिले नाव इंग्रजी चित्रपटांचे, दुसरे माझे स्वतःचे आणि तिसरे रघुनाथ क्षीरसागरांचे." ३१

दोघांचीही घराणी उच्चशिक्षित असल्याने स्वाभाविकच शिक्षणाचे संस्कार दोघांनाही झाले. तोरडमल प्राध्यापक झाले तर लागू डॉक्टर झाले. अशा तऱ्हेने अर्थार्जनाचे साधन हातात असताना ते मागे टाकून दोघांनीही रंगभूमीची सेवा निरलसपणे केली. डॉ. श्रीराम लागू आणि तोरडमल यांनी ज्या काळात नाट्यसेवा केली त्यावेळी नाटकाला पुन्हा भरभराटीचे दिवस यायला लागले होते. "अत्यंत महत्त्वाचा सामाजिक विषय हाताळताना शेवटी लेखकाने त्या विषयाचे भले मोठे प्रश्नचिन्ह प्रेक्षकांसमोर उभे करून त्याला अस्वस्थ केले पाहिजे." ३२ प्रेक्षकांच्या संदर्भात दोघांचेही मतैक्य दिसून येते.

तोरडमलांनी अनेक भूमिका यशस्वीपणे सादर केल्या. 'काळे बेट लाल बत्ती' हे त्यांनी बसविलेले नाटक राज्य स्पर्धेत प्रथम आले. 'तुज आहे तुजपाशी' मधील काकाजीची भूमिका खूप गाजली. डॉ. लागूंच्या 'नटसम्राट', 'हिमालयाची सावली', 'आत्मकथा', 'गिधाडे', 'काचेचा चंद्र' इ. भूमिका विशेष गाजल्या.

डॉक्टरांनी आपल्या वाचिक अभिनयाला अधिक महत्त्व दिले तर तोरडमलांनी केवळ वाचिक अभिनयच नव्हे तर आंगिक अभिनय, रंगमंचावरील हालचाली इ. साऱ्याच गोष्टींना महत्त्व दिले. एक मात्र निश्चित की तोरडमल अभिनयाच्या बाबतीत डॉ. लागूंना खूप मानतात, "खून पहावा करून'चा प्रयोग सुरू झाला. डॉ. लागूंचा आवाज मी प्रथमच ऐकला. जुळलेल्या तंबोऱ्यासारखा त्यांचा आवाज ऐकून प्रभावित झालो." ३३

‘तिसरा घंटा’ व ‘लमाण’ ही दोन्ही आत्मचरित्रे समकालीन मराठी रंगभूमीच्या प्रवासावर प्रकाश टाकतात. भावी रंगकर्मींना नाटकाविषयी मार्गदर्शन करणारी आत्मचरित्रे आहेत. तोरडमल म्हणतात, “हे आत्मचरित्र वाचणाऱ्या नाट्यवेड्या शिकाऊ मंडळींना काही लाभ झाला, तर आनंद वाटेल.”^{३४} आयुष्यातील चढ-उतार, यश-अपयश दोघांनीही अतिशय मोकळेपाने वाचकांसमोर मांडले आहे. प्रवाही भाषाशैली, निवेदनकौशल्य दोन्हीही आत्मचरित्रांत पानापानावर प्रत्ययाला येते.

समापन

“No two human beings have made or will ever make exactly the same journey in life.”^{३५}

कोणत्याही दोन व्यक्ती आयुष्याच्या प्रवासात तंतोतंत सारख्या असू शकत नाही. व्यक्ती-व्यक्ती मधील भिन्नता ‘लमाण’ आत्मचरित्राशी इतर अभिनेत्यांच्या आत्मचरित्रांची तुलनात्मक विचार करताना नजरेत आली. हे सर्वच अभिनेते रंगभूमीचे पाईक तर होतेच, पण डॉ. लागूचे वेगळेपण मला जाणवले, ते विशेषतः त्यांच्या सामाजिक कार्यातून. रंगभूमीवर वावरत असताना सामाजिक कार्य करून एक वेगळा आदर्श डॉक्टरांनी समाजासमोर ठेवला.

४. डॉ. श्रीराम लागू यांचे सामाजिक कार्य :-

प्रस्तावना :-

डॉ. श्रीराम लागूंनी महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर देशाच्या समाजजीवनामध्ये शिखराचं स्थान प्राप्त केलेले आहे. डॉक्टरांच्या मते कलावंत आणि सामाजिक बांधीलकी यांचे अतूट नातं आहे. डॉक्टरांची ही तार्किक भूमिका प्रागतिक, आधुनिक व वैज्ञानिक आहे. सामाजिक जाणिवांच्या अविरत भानामुळे ‘लार्जर दॅन अॅक्टर’ वाटतात. नाटकाइतकेच डॉक्टर आजूबाजूच्या समाजातही तन-मन-धनाने गुंतलेले आहेत. डॉक्टरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अनेक पैलू आहेत. परखड व स्पष्टपणे आपले विचार मांडणाऱ्या डॉक्टरांची भावनेपेक्षा बुद्धीशी जास्त बांधीलकी आहे. वाचन, मनन, चिंतन यांत मशगुल असणाऱ्या डॉक्टरांच्या वाणीला एक वैचारिक किनार असते. “ज्या माणसाचे डोळे आणि कान उघडे आहेत, त्या माणसाला समाजाविषयी आस्था वाटणे हे अटळ आहे. सामाजिक बांधीलकी वाटली नाही तर तो मनुष्य ‘मनुष्य’ या संज्ञेला पात्र नाही.”^{३६}

डॉ. श्रीराम लागू परदेशात गेल्यानंतर पाश्चात्य संस्कृती आणि सुबत्ता पाहून ते अस्वस्थ झाले. अनेक प्रश्न डॉक्टरांच्या मनात येऊन अस्वस्थ होत असत. “आर्थिक सुबत्ता येण्याची वाट पाहून चालणार नाही.----तिचा निकोप ध्यास समाजाला निर्माण करावा लागेल आधी समाजाला सुसंस्कृत करावे लागेल. संस्कृतिजन्य असलेल्या सदगुणांची जोपासना असंस्कृत समाजात करावी लागले !”^{३७}

पाश्चात्य संस्कृतीविषयी डॉक्टर आदराने भरभरून बोलतात, पण भारतीय संस्कृतीही या पार्श्वभूमीवर उत्तमच आहे असेही सांगतात. स्वतःपासून सुसंस्कृत होण्याची सुरुवात करायला पाहिजे. त्यासाठी देशातील प्रत्येक माणसाने आपले काम प्रामाणिक केले पाहिजे, तरच देशाची प्रगती होईल. “सामाजिक सुधारणा आपोआप कधीच होत नाहीत. त्यासाठी दीर्घ परिश्रम करावे लागतात. सर्वात आधी समाजाला आलेली बधिरता घालवावी लागेल. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर या बधिरतेचा परिणाम कलेवरही झाला.”^{३८} तिच गोष्ट ‘बंदी’ची. समाजावर बंदी घालून कोणतेच प्रश्न सुटत नाहीत तर समाजप्रबोधन करणे गरजेचे ठरते. डॉक्टर त्यांच्या पिढीला गाफील पिढी समजतात कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळाले म्हणून सगळ्या समस्या सुटल्या असा जनतेचा गैरसमज झाला. “मला असं वाटलं की, मी डॉक्टर आहे म्हणून फक्त डॉक्टरकी करतो अन् नाटकवाला आहे म्हणून नाटकं करतो असं म्हणून चालायचं नाही आपण थोडंसं इतर ठिकाणीही लक्ष घातलं पाहिजे.”^{३९}

पुढचा मुद्दा येतो जागतिकीकरणाचा. हे जागतिकीकरण कलेच्या प्रांतावरही आक्रमण करीत आहे. माणसाच्या हातात अॅटम बॉम्ब सारखं सर्व संहारक शस्त्र आलेलं आहे. ते आपण जपून वापरलं पाहिजे. ही वैज्ञानिक प्रगती डोळस करणं माणसाच्याच हातात आहे. माणूस म्हणून ती प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. जोपर्यंत आपण स्वतःला शहाणे समजत राहू तोपर्यंत आपण सुधारण्याचा काही संभव नाही. मी दुसऱ्याला ‘भ्रष्टाचारी’ म्हणतो पण मी प्रामाणिक नीतिवान आहे का ? हा विचार प्रत्येकाने करायला हवा असे सांगून डॉक्टर समाजाला अंतर्मुख करतात.

“संस्कार ही माणसाची माणूस म्हणून मूलभूत गरज ठरते. संस्कार ही माणसाच्या मनाच्या, बुद्धीच्या घडणीतील प्रक्रिया असते. मला अभिप्रेत असतो तो शहाणपणाचा संस्कार, सारासार विवेक बुद्धीचा संस्कार.”^{४०} उत्तम नागरिक हाही एक महत्त्वाचा संस्कार आहे. याबद्दल डॉक्टरांची मते लक्षात घेण्यासारखी आहे. “संस्कार ही माणसाच्या मनाच्या, बुद्धीच्या घडणीतील प्रक्रिया

असते. मला अभिप्रेत असतो ते शहाणपणाचा संस्कार, सारासार विवेक बुद्धीचा संस्कार.”^{४१} स्वतःची उन्नती केली तर आपण समाजाच्याही उन्नतीला थोडा-फार हातभार लावू शकतो. “मी प्रथम सुसंस्कृत, अधिक सुज्ञ व्हायला पाहिजे. म्हणजे सुरुवात माझ्यापासूनच करायला पाहिजे. हा सर्वांत बलवान असा व कायमचाच असा उपाय आहे.”^{४२}

डॉ.लागू व्यक्तीशः सामाजिक बांधीलकी मानतात म्हणूनच निरनिराळ्या सामाजिक विचारांना, कार्यांना ते जागरूकपणे प्रतिसाद देतात. ते एका लेखात लिहितात, “संगीतकार, चित्रकार यांना भोवतालच्या सामाजिक परिस्थितीचं भान असलंच पाहिजे असं नाही, नटाला मात्र ते पाहिजे. जीवनाबद्दलचा सखोल विचार त्याने केला पाहिजे. नट म्हणून त्यानं आपलं व्यक्तिमत्त्व जास्त विकसित केलं पाहिजे.”^{४३}केलेने स्वयंस्फूर्तपणे स्वतःच्या दिशेने, गतीने फुलावे असे डॉ. लागूना वाटते. कलेवर कोणतेही बंधन ते लादू इच्छित नाहीत. डॉ. लागू हे स्पष्ट करताना म्हणतात, “अतिशय समृद्ध असे मानवी जीवनाचे स्वरूप उलगडत जावे व जास्तीत जास्त स्वतःचा शोध घेता यावा म्हणून मी कलाकृतींचा आस्वाद घेत असतो. कलाकृतीने समाजाला अंतर्मुख होऊन विचार करायला प्रवृत्त केले पाहिजे.”^{४४}

देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पण सुराज्याकडे जाणाऱ्या अवघड वाटेचे भान उशिरा आले म्हणून ‘सामाजिक कृतज्ञता निधी’ संकलनाचे काम करायला ह्या वयात डॉक्टरांनी सुरुवात केली आहे. महाराष्ट्रात निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये आदिवासींसाठी, देवदासींसाठी, समाजातल्या अगदी तळागाळातल्या थरांसाठी असलेल्या संस्थांमधून आपले घरदार सोडून निःस्पृहपणाने जे कार्यकर्ते काम करतात, त्यांच्या कार्याविषयी समाजातर्फे कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी जमा केलेला निधी म्हणजे सामाजिक कृतज्ञता निधी होय. डॉक्टरांनी निधी संकलनासाठी पुढाकार घेतला. “निधी हा नुसता पैशांचा निधी असता कामा नये तर तो विचारांचा निधी असला पाहिजे. आपण ज्या कामासाठी हा निधी जमवणार आहोत त्या कामाचे महत्त्व समाजाला कळले पाहिजे, पटलं पाहिजे. बड्या नट-नट्यांकडून पैसे लगेच जमा होतील, पण आपला विचार आपल्यापाशीच राहील. तसे होता काम नये. आपण या हस्तिदंती मनोऱ्यातल्या माणसांकडे जाण्याऐवजी सामान्य माणसाकडे गेले पाहिजे. त्यांच्यापर्यंत आपला विचार पोहोचवला पाहिजे. तर निधीचा हेतू खऱ्या अर्थाने सफल होईल !”^{४५}

‘सामाजिक कृतज्ञता निधी’ संकलनासाठी ‘लग्नाची बेडी’ या नाट्यप्रयोगाचे दौरे काढण्याचा विचार डॉक्टरांना सूचला त्या एका महिन्याच्या दौऱ्यात त्यांनी जी शिस्त सर्व कलाकारांना लावून दिली ती वाखाणण्यासारखी होती. निळूभाऊ फुले या दौऱ्याविषयी लिहितात, “टीमचा कॅप्टनच इतका शिस्तशिर की आम्ही ही शिस्त निमूटपणे पाळली नि आयुष्यभर पाळित राहिलो. एकही कडवट शब्द न बोलता एका युनिटचा कप्तान आम्हा सर्व कलाकारांना सामूहिक जगण्याचे आणि जबाबदारीचे संस्कार शिकवीत होता. ह्या दौऱ्याने आम्हा सर्वच कलाकारांना खूप शिकवले म्हणून तर मी नेहमी म्हणतो, ‘डॉक्टर, एक ब्रिटिश जंटलमन!’”^{४६}

संपूर्ण महाराष्ट्रभर ‘लग्नाच्या बेडी’ ने बत्तीस प्रयोगांत मिळून खर्च वजा जाता २५ लाख रुपये जमा केले. आपल्या मानधनापैकी काही वाटा पडद्यामागील कलाकारांना वाटून देण्याचा उपक्रम केला होता. फाशीसारखी शिक्षा म्हणजे माणूसकीला काळिमा लावणारी गोष्ट म्हणून फाशीच्या विरोधात ते सातत्याने उभे राहिले. थोर समाजसेवक अण्णा हजारे यांच्याबरोबर उपोषणात सहभागी होतात. मेधा पाटकरांच्या ‘नर्मदा बचाओ’ आंदोलनाला त्यांनी सक्रिय होऊन बळ दिले. बाबा आमटेच्या आनंदवनातील चळवळींशी त्यांनी नाते जोडले.

डॉक्टरांनी ‘ऑप्टिगनी’ आणि ‘गिधाडे’ ही नाटके रंगभूमीवर सादर करण्यातही डॉक्टरांचा सामाजिकतेचाच भाग अधिक होता. एखादा प्रक्षोभक विषय समाजापुढे आणून समाजातील बधिरता नष्ट करण्याचा तो एक प्रयत्न होता. त्यासाठी डॉक्टरांनी त्या प्रश्नावर लेखन करणे, समाजाला प्रश्न समजावून सांगण्यासाठी व्याख्याने देणे, नाट्यवर्तुळातील वादांना तोंड देणे हे सर्व सातत्याने केले.

‘गिधाडे’, ‘पपा सांगा कुणाचे’, ‘काचेचा चंद्र’ या नाटकात पाशवी भूमिकाही करतात. याविषयी ते एका लेखात म्हणतात, “पण तो पाशवी खलनायक मला करावासा वाटतो ते ती भूमिका मला बदलत असते म्हणून नव्हे तर या प्रकारची माणसेही समाजात आहेत आणि समाजाचं हे दर्शन मला लोकांना घडवलं पाहिजे असं वाटतं म्हणून!”^{४७} समाजाला विचार प्रवण करणारे ‘किरवंत’ हे नाटक असल्यामुळे त्यांनी जिद्दीने केले. डॉक्टरांना आवडतील ती नाटके प्रेक्षकांना आवडतीलच ह्याची खात्री नसली तरी अशी नाटकं झाली पाहिजेत, ती प्रेक्षकांपर्यंत पोचली पाहिजेत ह्या विचाराने त्यांनी अनेक नाटके केली. ते फार मोठं धाडस आहे आणि तेच करू जाणे.

प्रत्येकाने समाजसुधारकाची भूमिका पार पाडली पाहिजे ते सांगताना डॉ. लागू लिहितात, “इतर कुठल्याही प्रांतात असो, प्रत्येकाने आपापल्या क्षेत्रात राहून, त्या त्या क्षेत्रात उत्कृष्ट काम करून त्याद्वारे समाजसुधारकाचीही भूमिका पार पाडली पाहिजे. त्याने समाजाचे भले व्हायला तर मदत होईलच पण स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा विकास होईल. परमार्थाबरोबरच स्वार्थही साधेल!”^{४८} आदिवासींसाठी व मुंबईमधील वेश्यांच्या मुलांसाठी शाळा काढून त्यासाठी ६० ते ६५ लाखांच्या निधीचे संकलन केले आहे. स्पष्टवक्तेपणामुळे लोकांची टीका पत्करूनही अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे व्रत सांभाळत आहेत. डॉक्टरांच्या आयुष्यात एकावर एक संकटे आली, पण त्यांनी ती सहज पचवली. दुःखाने देवासमोर लाचार झाले नाहीत. तन्वीरच्या (मुलगा) आकस्मित मृत्यूने गदगदले असताना डॉक्टरांनी नेत्रदानाचा निर्णय घेतला. दुःखाला निर्धाराने तोंड देत आपला वेळ सृजनाला आणि सामाजिक प्रबोधनाला दिला. या दुःखदायक घटनेचाही पाप-पुण्याच्या पलीकडे जाऊनच विचार केला.

डॉ. लागू आपल्याला नट म्हणून माहित आहेत तसे एक प्रखर बुद्धिवादी म्हणूनही माहित आहेत. गो. पु. देशपांडे यांनी त्यांचे वर्णन ‘महाराष्ट्राला लाभलेला पहिला-वहिला निरीश्वरवादी’ असं केले आहे. डॉक्टरांचा निरीश्वरवाद रसेलच्या पुस्तकातून आणि तर्कतीर्थांच्या, कुरुंदकरांच्या लिखाणातूनही मिळाल्याचे ते सांगतात. “देवाची मूर्ती तयार करणाऱ्यालाच एका टूकने उडवले व त्याचा मृत्यू झाला.”^{४९} डॉक्टरांनी बालपणी पाहिलेल्या या घटनेचा परिणाम बाल मनावर खोल झाला होता. ‘परमेश्वर’ ही संकल्पना निर्माण कशी झाली याचा वैचारिक व बौद्धिक पातळीवर डॉक्टर विचार करतात. ‘अंधश्रद्धा’, ‘परमेश्वर’ या बद्दल डॉक्टरांची मतं ठाम आहेत. “प्रत्येक अंधश्रद्धेच्या मुळाशी दैवी शक्तीवरचा विश्वास आहे. तो विश्वास म्हणजे सगळ्या अंधश्रद्धेचं मूळ आहे, ते मूळ म्हणजे दैवी शक्ती. ही संकल्पना उखडल्याशिवाय, म्हणजेच ‘परमेश्वर’ ही संकल्पना डोक्यातून काढून टाकल्याशिवाय अंधश्रद्धेचं निर्मूलन होणार नाही.”^{५०}

माणसाच्या मनात कुठंतरी असुरक्षिततेची भावना असते. परमेश्वरावर जबाबदारी टाकून मोकळ व्हायचं हा मनुष्यस्वभाव आहे. डॉक्टर मात्र या वृत्तीचा धिक्कार करतात. लोक देवाच्या दर्शनासाठी रांगा लावून उभे असतात, हे पाहून त्यांना खरोखरच चिंता वाटते. ते म्हणतात “धर्म म्हणजे अफूची गोळीच. जेव्हा रामानंद सागर यांनी ‘रामायण’ मालिका काढली तेव्हा आपल्या देशाचे कॅलेंडर ५० वर्षांनी मागे नेले.”^{५१}

डॉ. लागूंचे तात्त्विक तर्कशुद्ध विचार आपल्याला अंतर्मुख करतात. आजही डॉक्टर विश्वप्रगतीची आस मनात बाळगून आहेत. देशाच्या भवितव्यासाठी लोकांना त्यांच्या हक्कांची आणि जबाबदारीची जाणीव करून दिली. त्यांना कार्यक्षम, विचारी व स्वावलंबी करायला हवे म्हणून परमेश्वराधिष्ठित धर्म ही कल्पना हद्दपार करून मानवधर्माची प्रतिष्ठापना केली पाहिजे, या भूमिकेतून डॉक्टर आज वयाच्या ऐंशीनंतरही तरुणांना लाजवेल अशा हिमतीने उभे आहेत. साऱ्या समाजाला अशी हिमत लाभेल अशी आशा करते.

निष्कर्ष :-

‘लमाण’ या आत्मचरित्रात डॉ. श्रीराम लागूंनी मित्रांच्या प्रेरणेने स्वतःचा नाट्यप्रवास मांडलेला आहे. त्यातूनच रंगभूमीचा इतिहास वाचकांना उलगडत जातो. भारतीय रंगभूमी व पाश्चात्य रंगभूमी यांची तुलना करून भारतीय रंगभूमीतील त्रुटी दूर करण्याचा काहीसा प्रयत्न डॉक्टरांचा दिसतो. डॉक्टरांनी रंगभूमीवर पदार्पण केल्यापासून वेगवेगळ्या घाटाच्या भूमिका केल्या. त्या विशेषतः सामाजिकच होत्या. फक्त संभाजीच्या रूपाने एक ऐतिहासिक भूमिका त्यांनी केली. ‘मादी’ एकांकिका ‘गिधाडे’, ‘किरवंत’, ‘उद्ध्वस्त धर्मशाळा’ अशा समाज प्रबोधन करणाऱ्या भूमिका त्यांनी केल्या. ‘नटसम्राट’ व ‘हिमालयाची सावली’ मधील डॉक्टरांच्या उत्तुंग भूमिका सर्वश्रुत आहेतच. रंगभूमीवरील अनेक अभिनेत्यांनी आपली आत्मचरित्रे लिहिली आहेत. प्रस्तुत प्रकरणात मी चिंतामणराव कोल्हटकरांचे ‘बहुरूपी’, दत्ता भटांचे ‘झाले मृगजळ आता जलमय’, प्रभाकर पणशीकरांचे ‘तोच मी’, मधुकर तोरडमलांचे ‘तिसरी घंटा’ या इतर चार आत्मचरित्रांचा ‘लमाण’ या आत्मचरित्राबरोबर तौलनिक अभ्यास केला. तेव्हा जाणवलं की एक ‘नट’ म्हणून व एक ‘व्यक्ती’ म्हणून डॉ. लागू यांचे ‘लमाण’ काहीसे वरचढ ठरते. ‘नट’ म्हणून रंगभूमीची सेवा करत असताना सामाजिक बांधीलकी जपणारा डॉ. लागूसारखा ‘नट’ विरळाच आहे.

संदर्भ सूची

१. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २००४, मनोगत.
२. तत्रैव, पृ. ४८
३. तत्रैव, पृ. ६५
४. तत्रैव, पृ. ८१
५. तत्रैव, पृ. ८७
६. तत्रैव, पृ. १३८
७. तत्रैव, पृ. १९६
८. तत्रैव, पृ. १९१/१९२
९. देशपांडे वि.भा. - 'गाजलेल्या रंगभूमिका', रोहन प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, नोव्हेंबर २००६, पुणे, पृ. १७०.
१०. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. २३२
११. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - साप्ताहिक सकाळ - ऑक्टोबर १९९५, पृ. १९६
१२. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. २३०
१३. मनोहर माधव - 'पंचमवेध', अक्षर प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती १९९८, पृ. १४३
१४. चिंधडे शिरीष लेख - 'विशाखा' - दिवाळी अंक २००७, संपा. ह. ल. निपुणगे, पृ. १४८
१५. क्लोहटकर चिंतामणराव, 'बहुरूपी', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. १३
१६. तत्रैव, पृ. ४५१
१७. तत्रैव, पृ. २५
१८. तत्रैव, पृ. ४५०
१९. प्रा. डॉ. देव शरद रामचंद्र लेख, 'विशाखा' दिवाळी अंक २००७, संपा. ह. ल. निपुणगे, पृ. १८५
२०. डॉ. सोमण अंजली - 'साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९, पृ. १०८-१०९
२१. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. १०१
२२. तत्रैव, पृ. २५२
२३. डॉ. देशपांडे वि. भा., 'विशाखा' - दिवाळी अंक- १९८९, संपा. ह. ल. निपुणगे, पृ. ८७
२४. पणशीकर प्रभाकर - 'तोच मी', राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. ५

२५. तत्रैव, पृ. ४८३
२६. तत्रैव, पृ. ४८७
२७. तत्रैव, पृ. २
२८. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. ३५३
२९. पणशीकर प्रभाकर - 'तोच मी', राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. ४९१
३०. तोरडमल मधुकर - 'तिसरी घंटा', स्वगत, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९८५, स्वगत.
३१. तत्रैव, पृ. ९५
३२. तत्रैव, पृ. १५८
३३. तत्रैव, पृ. ९८
३४. तत्रैव, पृ. ९५
३५. तत्रैव, स्वगतपूर्व.
३६. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - 'माणूस' दिवाळी अंक - १९९१, पृ. ११५
३७. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. ६५
३८. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - 'माणूस' दिवाळी अंक - १९९१, पृ. १२७
३९. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - 'अक्षर मानव', दिवाळी अंक - २००७, पृ. १७
४०. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - 'चित्रलेखा' दि. ३/९/९०, पृ. ४९
४१. तत्रैव, पृ. ४९
४२. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - 'साधना' दिवाळी अंक - २००१, पृ. ६३
४३. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - साप्ताहिक सकाळ - २८ ऑक्टोबर २०००, पृ. ७२
४४. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. १९६
४५. तत्रैव, पृ. ३०८
४६. निळुभाऊ फुले लेख - 'विशाखा' - दिवाळी अंक - १९८९, संपा. ह. ल. निपुणगे, पृ. १०५
४७. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - 'मिळून साऱ्याजणी', दिवाळी अंक - १९९२, पृ. १२
४८. डॉ. लागू श्रीराम - 'लमाण', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, पृ. ३१५
४९. डॉ. लागू श्रीराम - मुलाखत - 'कॅमलीन मोठ्यांचे बालपण' - संयो. श्रीराम दांडेकर, आकाशावाणी केंद्र, मुंबई संग्रहीत सी. डी.
५०. डॉ. लागू श्रीराम यांचा लेख - 'लोकसंग' १६ फेब्रुवारी २००३ रविवार, पृ. ८